

mgr Virginia Schulte
Wydział Lingwistyki Stosowanej
Uniwersytet Warszawski

Autoreferat rozprawy doktorskiej

Deutsche und polnische Höflichkeitsausdrücke.

Eine vergleichende Studie

promotor: dr hab. Silvia Bonacchi, prof. ucz.

Wstęp

W dzisiejszych czasach komunikacja językowa ma coraz bardziej globalny charakter, ale w obszarze grzeczności językowej nadal w znacznym stopniu obowiązują wartości specyficzne dla danego kraju. Z jednej strony daje się więc zaobserwować wyraźną tendencję do przejmowania ponadnarodowych formuł, które pochodzą przede wszystkim z języka angielskiego i są szczególnie rozpowszechnione w tzw. nowych mediach, z drugiej zaś strony grzeczność ma nadal charakter lokalny bądź narodowy. To z kolei oznacza, że istnieje w tym zakresie wiele istotnych różnic międzykulturowych.

W tym kontekście instrument leksykograficzny grzeczności językowej dla użytkowników uczących się języków obcych powinien zawierać nie tylko wybrane rutyny językowe wraz z ich odpowiednikami w języku docelowym, lecz przede wszystkim środki językowe do wyrażania grzeczności w pewnym (możliwie precyzyjnie zdefiniowanym) kontekście wraz z odpowiednimi informacjami o poprawnym użyciu lub dopuszczalnych kontekstach stosowania tych środków. Zwroty grzecznościowe są niezbędne w większości interakcji społecznych (od codziennych po swobodne, od formalnych po nieformalne). Jednak nie zawsze łatwo jest wybrać odpowiednie zwroty, które będą adekwatne do danego kontekstu sytuacyjnego i rozmówcy, zwłaszcza w języku obcym. Kompetencja w aktach grzeczności językowej jest niewątpliwie podstawową kompetencją w kontaktach społecznych, ponieważ poprzez właściwe wykorzystanie odpowiednich form komunikacji określa się role komunikacyjne w interakcji oraz definiuje jednocześnie hierarchiczne i osobiste relacje między poszczególnymi partnerami interakcji. Zgodnie z pragmalingwistycznym podejściem zakorzenionym we współczesnej kulturologii interkulturowej, mówca realizuje poprzez werbalne i niewerbalne formy językowe określone akty mowy oraz akty grzeczności. W aktach grzeczności mówca werbalizuje w zasadzie trzy akty czynności, mające na celu zapewnienie rytualnej równowagi, która jest podstawą teorii grzecznościowej: akty prezentatywne, supportywne i reparatywne (Bonacchi (2013: 240f)). Kompetencja w aktach

grzeczności językowej jako kompetencja komunikacji społecznej pozwala więc realizować codzienne zadania w interakcji społecznej, takie jak: pozdrowienia, prośby, odmowy, przeprosiny w optymalnej formie.

Problem badawczy

Porównawcze badania grzeczności językowej są złożone i obejmują wiele poziomów. W celu uniknięcia błędów badacz musi je przeprowadzać, jednocześnie uświadamiając sobie własne uprzedzenia dotyczące zwłaszcza tych wartości, które w komunikacji wymagają określenia tego, co dla uczestników interakcji jest oczywiste i oczekiwane. Badacz musi wziąć pod uwagę kontekstowe i sytuacyjne zmienne analizowanego zachowania oraz zależność zachowania od określonej kultury.

Jak już wspomniano, kompetencja grzecznościowa rozwija się w interakcjach społecznych, co z kolei okazuje się niezwykle problematyczne przy badaniu i opisie tego zjawiska. Rytuały językowe to powtarzające się wzorce działania; konwencjonalne struktury i sekwencje, które pełnią ważne funkcje, są wykorzystywane do pewnych celów komunikacyjnych, a przede wszystkim umożliwiają kontrolę interakcji społecznych, ich znaczenie w komunikacji jest więc niezwykle ważne.

Grzeczność językowa jest ponadto znaczącym problemem w języku obcym, ponieważ ta kompetencja wymaga nie tylko znajomości środków językowych w zakresie odpowiedników w języku docelowym, lecz także jest związana z wyborem odpowiedniej strategii grzeczności. Rozwiązanie tej kwestii staje się wyzwaniem dla dydaktyków i leksykografów. Istotne staje się zatem znaczenie badań empirycznych, które analizują zaistniałe interakcje, a tym samym umożliwiają wgląd w normy uprzejmości obowiązujące w badanym języku. Wyniki tych badań należy niewątpliwie uwzględnić w procesie nauczania języka obcego. Trzeba jednak wziąć pod uwagę możliwości samego rozwijania kompetencji w zakresie aktów grzecznościowych w języku obcym w procesie nauczania danego języka. Grzeczność językowa odgrywa szczególnie ważną rolę w interakcji zarówno w języku ojczystym, jak i w języku obcym. Kompetencja w zakresie aktów grzeczności językowej obejmuje wiedzę językową, kulturową i pragmatyczną. Ta kompetencja jest jednak zazwyczaj rozwijana inaczej w języku ojczystym, a inaczej w języku obcym. Kompetencja grzeczności w języku ojczystym jest nabywana poprzez socjalizację pierwotną, wtórną i trzeciorzędną w naturalnych warunkach. Natomiast w języku obcym kompetencja ta jest rozwijana głównie poprzez interakcje dydaktyczne, które są bardziej hierarchiczne z punktu widzenia transferu wiedzy. Dlatego odpowiednie narzędzia dydaktyczne są szczególnie ważne w rozwijaniu tej

kompetencji w procesie nauczania języka obcego. Takim narzędziem może być niewątpliwie instrument leksykograficzny wyrażen grzecznościowych oraz jego nowe możliwości związane z nowymi technologiami.

Przedstawiona rozprawa doktorska dotyczy uprzejmości językowej i ma na celu zaproponowanie wzorcowego hasła do niemiecko-polskiego instrumentu leksykograficznego grzeczności językowej skierowanego do użytkowników niemieckojęzycznych, którzy opanowali język polski na poziomie A2/B1. Realizacja tego celu wymagała przeprowadzenia studium konfrontatywnego badanego obszaru rzeczywistości językowej. Ponieważ jest to badanie pilotażowe, ograniczono się w nim zasadniczo do aktów prezentatywnych /pozdrowienia/ i /zwracanie się do rozmówcy/, co oznacza, iż punkt wyjścia rozważań stanowił wymiar pragmalingwistyczny badanego zjawiska.

Wynik tego typu badań nie powinien być, jak wspomniano, zaprezentowany w formie linearnych odpowiedników w obu językach, lecz powinien być narzędziem do nabywania i rozwijania uprzejmości w języku obcym. Użytkownik powinien móc w tego typu pracy leksykograficznej znaleźć wszystkie informacje dotyczące wykorzystania struktur językowych w języku źródłowym i docelowym. W słowniku grzeczności powinny więc zostać uwzględnione nie tylko różnice wynikające z systemów językowych, lecz także różnice kulturowe, które odgrywają niezmiernie istotną rolę. Do różnic tych należy przykładowo w wypadku języka polskiego i niemieckiego językowe kodowanie relacji oraz skalarność w modulowaniu relacji, które są możliwe w polskim systemie grzeczności językowej, a które nie występują w języku niemieckim. W kulturze polskiej dominuje ponadto antyegalitaryzm, a niemieckie formy zwracania się do innych są „egalitarne” (Marcjanik, Bonacchi, Frączek 2019: 13f), czyli symetryczne. Jednocześnie polski system grzeczności językowej pozwala na subtelną modulację relacji poprzez formy hipokorystyczne, co nie jest możliwe za pomocą takich środków w podobnym zakresie w języku niemieckim.

Dwujęzyczny słownik wyrażen grzecznościowych jest zasadniczo dużym wyzwaniem dla leksykografów z wielu powodów. Po pierwsze, repertuar wyrażen grzecznościowych jest niezwykle obszerny, a wyrażenia te są w różnym stopniu skonwencjonalizowane, po drugie – hasła w takim słowniku nie są leksemami, lecz jednostkami, które mają znaczenie grzecznościowe tylko w połączeniu z innymi jednostkami. Ponadto uprzejmość językowa pojawia się w dialogowej strukturze sekwencji, a więc w interakcji, którą można odtworzyć jedynie w ograniczonym zakresie w „klasycznym” słowniku, co stanowi szczególną trudność

w opracowaniu koncepcji takiego instrumentu leksykograficznego. W tym kontekście istotny był dobór odpowiednich metod badawczych.

Metodologia

Z punktu widzenia struktury morfosyntaktycznej realizacja aktów prezentatywnych nie jest szczególnie skomplikowana. Ponadto akty te obejmują sytuacje komunikacyjne (przedstawianie się, powitania, zwracanie się do kogoś), z którymi spotykają się w procesie nauki języka obcego już początkujący i średniozaawansowani. Dobór odpowiedniej metody badawczej nie jest jednak zadaniem łatwym.

Metodologia niniejszej pracy ma charakter pragmalingwistyczny: konkretne zachowanie językowe stanowi *tertium comparationis* w analizie porównawczej odpowiednich możliwych wyrażen w dwóch badanych językach. Z porównania dwóch różnych systemów grzeczności językowej wynika, iż szereg czynników ma fundamentalne znaczenie dla ustalenia ekwiwalentów: między analizowanymi językami mogą wystąpić nie tylko różnice specyficzne dla języka i kultury, lecz także różnice w rzeczywistych sytuacjach użycia danego zwrotu grzecznościowego, co ma istotne znaczenie w opisie badanego zjawiska. Wyrażenia grzeczności językowej powinny być badane i opisane na różnych poziomach, przy czym należy poddać analizie i modelowaniu teoretycznemu aspekty językowo-kulturowe.

Material badawczy

Punktem wyjścia analizy przeprowadzonej w ramach rozprawy doktorskiej były konkretne wypowiedzi w języku niemieckim i polskim, które służą realizacji wybranych aktów grzecznościowych: pozdrowień i zwracania się do innych. Do analizy w niniejszej pracy wykorzystano z jednej strony istniejące korpusy, z drugiej – tworzono korpusy na podstawie obserwacji stosowania badanych wyrażen w różnych kontekstach społecznych. Dane w niniejszej rozprawie zostały zapisane za pomocą transkrypcji GAT2 oraz notatek badaczki, która sama brała udział w nagraniu interakcji jako jeden z uczestników. Dostęp do danych był możliwy w formie transkrypcji nagrań audio i wideo (zgodnie z metodami analizy multimodalnej) lub w postaci notatek z interakcji (zgodnie z metodą etnograficzną). Transkrypcja języka mówionego często zawiera wiele zjawisk języka mówionego, np. powtórzenia, jednoczesne mówienie, anakoluty, które mają znaczenie dla interpretacji wypowiedzi w kontekście jej grzeczności. Zjawiska te nie zostały jednakże uwzględnione w pracy ze względu na konieczność stworzenia opisu prototypowego, który byłby reprodukowalny. Poszczególne wypowiedzi zostały więc ograniczone do formy prototypowej,

by stworzyć z nich hasła słownikowe. Skutkowało to jednak pewnymi trudnościami, ponieważ zarówno pozdrowienia, jak i formy adresatywne są z jednej strony w wysokim stopniu rutynowe, ale jednocześnie mogą ulegać określonym modyfikacjom, co szczególnie wyraźnie można było zaobserwować po wybuchu pandemii w wypadku powitań i pożegnań, które bardzo szybko zostały dostosowane do nowej rzeczywistości.

Dzięki zastosowaniu metody etnograficznej (w której badacz jest częścią pola badawczego i uczestniczy w interakcjach komunikacyjnych, kontroluje je w celu wywołania u rozmówców określonych reakcji, a następnie rejestruje) zebrano interesujący materiał badawczy. Badacz musiał stworzyć w tym przypadku odpowiedni kontekst interakcji i sytuację, w której określone zjawisko mogło zostać wywołane i zarejestrowane. Nagrania były następnie oceniane przez rodzimych użytkowników języka. Do nagrań wykorzystywano smartfon, dyktafony i kamery, co zapewniało bardziej precyzyjne wyniki badań. Przeanalizowano również istniejące nagrania, np. filmy z Internetu.

Przebieg badania

Podczas analizy skoncentrowano się na powitaniach (w tym powitaniach o charakterze religijnym, werbalnym i niewerbalnym, powitaniach zawierających pytanie o samopoczucie, powitaniach podczas rozmów telefonicznych), pożegnaniach (w tym pożegnaniach o charakterze specyficznym dla wybranych grup, pożegnaniach w korespondencji, pożegnaniach o charakterze niewerbalnym) oraz formach adresatywnych. Po omówieniu kwestii ekwiwalencji w wypadku pozdrowień i pożegnań, która ma szczególne znaczenie na płaszczyźnie pragmatycznej, zaprezentowano polskie ekwiwalenty powitań i pożegnań. Ponadto omówiono możliwe formy adresatywne w języku polskim i niemieckim (pronominalne formy adresatywne i nominalne formy adresatywne, w tym formy używane w obszarze zawodowym, wśród duchownych, w rodzinie, formy zdrobniałe, formy używane w języku pisanym). Podjęto także próbę klasyfikacji form adresatywnych, wskazując na problemy pojawiające się przy tym, oraz omówiono kwestie stosowania form adresatywnych z uwzględnieniem równouprawnienia płci, co zarówno w Polsce, jak i w Niemczech jest szeroko dyskutowanym problemem. Następnie zaprezentowano polskie ekwiwalenty niemieckich form adresatywnych na podstawie zebranego korpusu.

Podczas prac nad korpusem stwierdzono, że badania porównawcze nad uprzejmością językową, które opierają się na korpusie językowym, są złożone i obejmują wiele poziomów. Ponadto badacz musi również wziąć pod uwagę zmienne kontekstowe i sytuacyjne analizowanego zachowania oraz zależność zachowania od konkretnej kultury. Postulaty te

uwzględniono w metodologii niniejszej pracy. Przy ustaleniu ekwiwalencji w wypadku powitań i pożegnań wzięto pod uwagę takie aspekty, jak: wykorzystanie w komunikacji (powitanie, pożegnanie), struktura sekwencji (krok inicjujący / krok odpowiadający), relacje społeczne (stosowanie powitań i pożegnań zależy od poziomu znajomości rozmówców, dlatego istotne jest określenie poziomu znajomości partnerów interakcji i pozycji w hierarchii, by ustalić ekwiwalencję), sytuacja pragmatyczna (ponieważ uprzejmość językową należy rozumieć jako wzorce językowe lub formuły uprzejmego zachowania przypisane do pewnych pragmatycznych sytuacji w społeczeństwie lub kulturze, określenie możliwych sytuacji użycia ma zatem szczególne znaczenie dla znalezienia ekwiwalentów).

Znalezienie odpowiedników form adresatywnych w dwóch systemach kulturowych polega w zasadzie przede wszystkim na zachowaniu ich pragmatycznej równoważności. Podczas dosłownego tłumaczenia form adresatywnych, może się okazać, że pierwotna uprzejmość nie znajduje odzwierciedlenia w języku docelowym. Zatem przy określaniu ekwiwalentów brane winny być pod uwagę wszystkie rodzaje ekwiwalencji, przy czym zachowanie ekwiwalencji pragmatycznej pozostaje decydujące.

Badanie korpusu przeprowadzone w ramach niniejszej pracy pozwoliło znaleźć odpowiedniki niemieckich wyrażen grzecznościowych w języku polskim, ale wykazało również, że istnieją pewne ograniczenia i problemy związane z prezentacją wyników tego porównania, które okazały się istotne dla próby wyciągnięcia wniosków glottodydaktycznych. Największą trudnością niemiecko-polskiego słownika grzeczności językowej okazało się ustalenie ekwiwalentów. Przede wszystkim konieczne było określenie *tertium comparationis*. Jednak w przypadku słownika grzeczności językowej to „trzecie do porównania” nie jest w zasadzie związane ze wspólnym znaczeniem referencyjnym, lecz raczej z realizacją określonego aktu grzeczności, jak stwierdza Bonacchi (2011 i 2013), dla której (nie)grzeczność jest fenomenem możliwym do określenia jedynie w kontekście schematów myślenia, zachowania, percepcji i wartości określonej wspólnoty kulturowej.

Analiza danych

Wyrażenia grzecznościowe w dwóch systemach kulturowych były analizowane pod kątem zachowania ekwiwalencji pragmatycznej. Jeśli weźmie się pod uwagę tylko ekwiwalencję denotatywną, w rezultacie dosłownie przetłumaczone wyrażenie dostarcza jedynie informacji o języku źródłowym, ale okazuje się niezrozumiałe w języku docelowym lub nie pasuje do kontekstu. Podczas dosłownego przekładu polskich wyrażen grzecznościowych na język niemiecki, może się okazać, że grzeczność języka źródłowego nie znajduje odzwierciedlenia

w języku docelowym. Nawet przy stosunkowo wysokim poziomie kompetencji językowej zdarzają się „błędy”, tak zwane „ksenyzy” przy stosowaniu form grzecznościowych, które ujawniają cudzoziemca, pomimo poprawności językowej (por. Bonacchi / Schulte 2017: 170).

Główne wyzwanie niemiecko-polskiego słownika grzeczności językowej polegało jednak na tym, że grzeczność językowa wymaga nie tylko wiedzy językowej, lecz także wiedzy o kulturze docelowej i wiedzy pragmatycznej. Problemem podczas analizy danych okazał się ponadto fakt, iż zasadniczo nie da się jednoznacznie ocenić, czy dane wyrażenie jest grzeczne. Możliwe jest to jedynie w formie skalarnej w kontekście systemu grzeczności językowej, który jest zdeterminowany kulturowo i zakotwiczony językowo. Z jednej strony ocena ta jest zależna od kontekstu – zależy zarówno od sytuacji, w której zachodzi interakcja, jak i od partnerów interakcji, a z drugiej strony od wartości kulturowych wspólnoty komunikacyjnej i norm, które te wartości ucieleśniają i regulują relacje międzyludzkie. Analiza kulturologiczna, która została opisana przez Bonacchi w 2011 i 2013 roku, umożliwiła podczas badania dynamiczne podejście, które pozwala na opis sposobów realizacji grzeczności językowej w różnych formach polikulturowych i kontekstach społeczno-kulturowych w zależności od konkretnych idiolektów i idiokultur.

Wyniki badania

Opis wyników badań pozostaje złożonym zadaniem leksykograficznym ze względu na wspomniane ograniczenia. Pierwszym problemem jest makro- i mikrostruktura takiego instrumentu leksykograficznego. Hasła w słowniku grzeczności językowej stanowią głównie frazy, których elementy są w różnym stopniu stabilne. Układ poszczególnych haseł okazuje się także kolejnym otwartym pytaniem w planowanym słowniku grzeczności językowej. W zaproponowanym modelu hasła podjęto zatem próbę przedstawienia użycia omawianych jednostek i wskazania różnic między językiem niemieckim a polskim.

Badanie grzeczności językowej jest nie tylko wyzwaniem badawczym. Trzeba również wziąć pod uwagę to, że kompetencja grzecznościowa rozwija się w interakcji społecznej, przy czym niezwykle problematyczne okazuje się zastosowanie w praktyce struktury dialogowej słownika grzeczności językowej. Kolejny problem wynika z tego, że hasła w słowniku powinny mieć charakter prototypowy, co z kolei jest trudne do połączenia z postulatem autentyczności materiału.

Analiza rozmów diadycznych w języku niemieckim i polskim wykazała, że o uprzejmości w obu językach mogą decydować liczne podobieństwa i różnice na różnych poziomach wypowiedzi językowych, nie tylko umiejscowienie, lecz także rodzaj umiejscowienia,

tj. zarówno czynniki parawerbalne kontekstu interakcji językowej, jak i fonetyczna realizacja danej wypowiedzi. Omawiany instrument leksykograficzny nie tylko reprezentuje wycinek danego systemu językowego, czyli akty prezentatywne grzeczności językowej ale jest konstruowany i przygotowywany jako instrument glottodydaktyczny dla rozwijania umiejętności komunikacyjnych (umiejętności grzecznościowe). Użytkownik nie tylko „dostaje wgląd” do zwrotów grzecznościowych z L2, ale uczy się jak ich używać w L2, oraz rozwija umiejętność wyboru własnej strategii uprzejmości. Ponieważ polski i niemiecki system grzeczności bardzo się różnią, użytkownik może sam decydować jakie elementy swojej kultury zachować w L2. Więc on / Niemiec / może zdecydować, czy będzie postrzegany jako „Polak” czy jako „Niemiec”, który bardzo dobrze mówi po polsku.

Podsumowanie

W rozprawie doktorskiej omówiono akty prezentatywne i przedstawiono możliwości ich realizacji językowej stwierdzone w pozyskanym korpusie językowym. Z porównania dwóch różnych systemów uprzejmości językowej wynika, iż szereg czynników ma fundamentalne znaczenie dla ustalenia ekwiwalentów: między analizowanymi językami mogą wystąpić nie tylko różnice specyficzne dla języka i kultury, lecz także różnice w rzeczywistych sytuacjach użycia danego zwrotu grzecznościowego. Hasło w słowniku grzeczności językowej nie może z tego właśnie powodu zawierać wyłącznie odpowiednika w danym języku, lecz powinno być narzędziem do nabywania i rozwijania kompetencji grzeczności w językach obcych. Użytkownik powinien znaleźć w opisie hasła wszystkie informacje dotyczące prawidłowego wykorzystania opisanych struktur językowych w języku źródłowym i docelowym.

Podsumowując, można stwierdzić, że polski i niemiecki system grzecznościowy w zakresie aktów prezentatywnych /pozdrowienia i powitania/ i /zwracanie się do rozmówcy/ wykazują wiele podobieństw, ale istnieje też między nimi wiele różnic. Przyjęto, iż w instrumencie leksykograficznym grzeczności językowej należy uwzględnić nie tylko różnice wynikające z systemów językowych, lecz także różnice kulturowe, np. tendencję do kodowania językowej relacji i struktur hierarchicznych przez Polaków, którą Niemcy mogą interpretować jako „ceremonialność” i „nadmierną grzeczność” w powszechnym użyciu tytułatury lub w konwencjonalnym, fatycznym użyciu formuł grzecznościowych.

Badanie porównawcze przeprowadzone w ramach pracy stanowi wstęp do szerszego projektu badawczego, w którym wszystkie rodzaje aktów grzecznościowych będą systematycznie

badane i stworzą podstawę do opracowania dwujęzycznego słownika wyrażen grzecznościowych. W pracy zaproponowano hasło wzorcowe jako przykład struktury dwujęzycznego słownika zwrotów grzecznościowych, tym samym podjęto próbę przedstawienia użycia omawianych jednostek językowych i wskazania na różnice interlingwalne. Dodatkowo został zaproponowany format multimedialny słownika, co czyni go instrumentem leksykalnym.

Bibliografia

Marcjanik Małgorzata, Bonacchi Silvia, Frączek Agnieszka (red.) (2019) *Polski-niemiecki słownik etykiety językowej*. Warszawa.

Bonacchi, Silvia (2011): *Höflichkeitsausdrücke und anthropozentrische Linguistik*. Warszawa.

Bonacchi, Silvia (2013): *(Un)Höflichkeit. Eine kulturologische Analyse Deutsch – Italienisch – Polnisch*. (Warschauer Studien zur Germanistik und zur Angewandten Linguistik, Bd. 13). Frankfurt/Main.

Bonacchi, Silvia/Schulte, Virginia (2017): „Möglichkeiten und Grenzen eines Wörterbuches der Höflichkeitsausdrücke für die Entwicklung fremdsprachlicher Höflichkeitskompetenz: *Theoretische* und methodologische Überlegungen.“ In: Ehrhardt, C. / Neuland, E. (ed.): *Sprachliche Höflichkeit: Historische, aktuelle und künftige Perspektiven*. Tübingen: Narr, 169-186.

13.01.2021
Schulte